

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Венцель Наталії Василівни
«НЕЛІНІЙНІСТЬ РОЗВИТКУ СВІТ-СИСТЕМИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНЗИТИВНОСТІ»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
у галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 033 – філософія

Сучасне суспільство цілком очевидно є суспільством стрімких змін. Не усі ці зміни відбуваються на краще, не завжди можна точно визначити ті впливи, які здійснюватимуть сучасні події: деякі впливи неминуче виявляться переоціненими, а деякі – недооціненими. Важливо збирати і опрацьовувати фактичну інформацію, яка характеризує вже наявні тенденції суспільного розвитку – тим більше, що для цього у людства з'являється все більше можливостей, які підсилюють обрахунки Big Data і загалом нові можливості штучного інтелекту. Однак, цієї інформації ніколи не може бути достатньо для виявлення мегатрендів суспільного розвитку – мегатрендами вони є не лише за своїми множинними проявами і наслідками, але передусім тому, що стосуються тих глибинних причин соціальних змін, які далеко не завжди легко і однозначно «зчитуються» з фактичних даних, а потребують глибокого аналізу змістового, а не поведінкового аспекту суспільного життя – того, що є причинами, а не проявами цих причин. До таких аспектів, зокрема, належить і ціннісна сфера. Адже суспільний транзит – це передусім результат зміни ціннісно-світоглядних пріоритетів суспільства. Досить звернути увагу на працю Джаред Даймонда «Зброя, мікроби і харч», щоби усвідомити, що за приблизно однакових умов різні суспільства розвиваються по-різному: одні активно прогресують, інші ніби перебувають у стані анабіозу, а треті – деградують. Причиною є, вочевидь, не в останню чергу різне налаштування представників цих суспільств. Саме у цьому варто шукати філософу причини того, що природничники називають явищем не лінійності, а дослідники відкритих складних систем – явищем транзитивності.

Дисертаційне дослідження Наталії Венцель є поєднанням сильних сторін природничого та гуманітарного підходів до проблеми суспільної транзитивності – ця робота є прикладом вдалого поєднання теоретичної і практичної філософії, внаслідок чого робота місцями виконана у режимі прикладної філософії – з використанням великої кількості фактичних даних, з виявленням особливостей поточного стану справ, з вирізненням ключових проблем, з наданням конкретних оцінок і рекомендацій. Водночас, це є свідченням того, що робота виконана в одній з версій соціальної філософії, яка раніше мала назву «політична економія» і одним із засновників якої був знаменитий політичний філософ і економіст Адам Сміт. Значною мірою саме у такому ключі працює нині Емануель Валерстайн, роботи якого допомогли дисертантці сформулювати власну методологію дослідження. У такому підході соціальна філософія постає як загальна філософська теорія, яка об'єднує зусилля спеціальних філософських дисциплін – у даному випадку це, передусім, філософія господарства, політична філософія, соціальна етика тощо.

Таким чином, в цілому вибір авторкою теми дослідження та методології для її розкриття є вдалим і коректним. Також адекватно щодо методології і теми сформульовано об'єкт і предмет дослідження. Відповідно, чітко визначено мету і компактно окреслено завдання дослідження.

Варто зупинитися докладніше на деяких безумовних здобутках дисертації Наталії Венцель.

У першому розділі своєї дисертації авторка зупиняється, зокрема, на визначенні понять транзитивності та нелінійності. Поняття нелінійності авторкою витлумачено широко – передісторію цього поняття вона виявляє ще у філософії давнини, надаючи тим самим більш філософського звучання цьому природничому за своїм походженням поняттю. Дисертантка справедливо доводить, що те, що зафіксували природничики, є лише окремим випадком більш широкої картини детермінації, яка має місце в усіх видах буття. Органічно вплетеною у проблематику нелінійності виявляється

тема суспільної транзитивності – передусім завдяки здобуткам школи світ-системного аналізу, які застосовують синергетику для пояснення соціальних процесів. Хоча таке застосування не завжди є незаперечно виправданим, однак у даному випадку можна погодитися з тими аргументами, які наводить Е. Валерстайн і розвиває дотично до своєї теми дослідження дисертантка.

У другому розділі дисертантка здійснює пошарове дослідження проблеми транзитивності в умовах глобалізації: виявляє сутнісний зв'язок сучасних суспільно-транзитивних процесів з переходом країн світової економічної периферії слідом за країнами світового центру до реалізації четвертої промислової революції, аналізує у зв'язку з цим широкі масиви фактичних даних, нарешті на прикладі релігійної сфери відстежує релевантні промисловій революції зміни у ціннісно-світоглядній сфері. При цьому виявляється цікава обставина. Нелінійність як нестабільність і непрогнозованість властива саме світовій периферії – як пише сама авторка, як «нелінійність розвитку та соціально-економічна відсталість країн периферії» (с. 150), тоді як світовий центр, як здається, розвивається доволі лінійно, навіть полілінійно. Все це ускладнює гармонізацію світової системи економіки, ще й внаслідок того, що, як слушно зауважує неодноразово авторка дисертації, самі країни світового центру та маніпульовані багато у чому ними міжнародні організації (Світовий банк, Міжнародний валютний фонд тощо) штучно підтримують і навіть поглиблюють розрив у економічному розвитку між країнами центру і периферії у глобальному масштабі. Нерідко ривок уперед країн світового центру здійснюється якраз коштом країн периферії – хижацьким використанням їхніх ресурсів, нищенням їхньої екології, занедбанням соціального капіталу і так відсталих країн. Під гаслами допомоги нерідко тут чиняться речі прямо їй протилежні. Дисертантка дозволяє собі тут доволі різкі, але втім переважно доволі обґрунтовані судження, з більшістю з яких важко не погодитись. Втім, як зауважував Арнольд Тойнбі, оновлення систем приходить саме із зони периферії, з кордонів системи – там, де вона інтенсивно взаємодіє із своїм

довкіллям. Тиск країн центру на світову периферію є тим викликом, що нагадує Ніцшеанське «слабкого шттовхни». Тут ще залишається велике поле для дискусій – адже у сфері соціально-політичного та економічного розвитку слід дуже обережно послуговуватися метафорами. Однак, варто все ж згадати також концепт «стратегії непрямих дій», асиметричної відповіді тощо, які можуть вказувати на нелінійні можливості у їхньому позитивному значенні. Такі можливості дисертантка лише починає виявляти і тут ще перед нею велике поле для її роботи та роботи інших дослідників. Втім, безумовною заслугою дисертантки є вже те, що вона сміливо і чесно ставить на розгляд дійсно гострі і дійсно реальні проблеми.

Третій розділ дисертації присвячено переважно прикладній проблематиці, а також апробації напрацьованих у перших двох розділах ідей на прикладі конкретної ситуації з перспективами економічного, політичного і культурного розвитку сучасної України. Авторка розкриває численні проблеми соціально-економічного розвитку сучасної України, але виявляє не лише слабкі місця, але й потенціал успішного здійснення в Україні четвертої промислової революції. Авторка дуже предметно вказує на особливості економічного розвитку доби відновлення незалежності України, а потім переходить до розгляду політичних причин такого штучно стриманого розвитку, з'ясовує внутрішні і зовнішні чинники, що перешкоджають вільному розвитку Українського суспільства у його транзиті до успішності і ефективності – і не лише за економічними показниками. Звернення дисертантки у останньому підрозділі її роботи до релігійної сфери не лише подає конкретні приклади значущості позитивної мотивації, налаштованості до боротьби за краще власне майбутнє, але й символізує значущість усієї ціннісно-світоглядної сфери – мистецтва, науки, освіти тощо – для визначення мети суспільного транзиту від геополітичної об'єктності до геополітичної суб'єктності України, як одного з важливих, але далеко не єдиних наслідків використання позитивного потенціалу нелінійності суспільного розвитку.

Окремо варто наголосити на такій позитивній стороні даної дисертації, як на опертя на вітчизняну школу філософських досліджень, а особливо на власну традицію розвитку філософії на Житомирщині. Доречне і неодноразове цитування релевантних темі дослідження праць таких філософів, як М.А.Козловець, Н.М.Ковтун, В.М.Слюсара та інших заслуговує на однозначне схвалення – такими є кращі традиції розвитку власних наукових шкіл по всьому світу.

Слід зазначити також, що зміст автореферату ідентичний за своїми основними положеннями рукопису дисертації. Ідеї, покладені в основу дисертаційного дослідження Наталії Венцель, пройшли вражаючі апробації: опубліковано значну кількість наукових досліджень авторки, а окремі положення, що виносяться на захист було неодноразово оприлюднено на наукових конференціях усіх рівнів. Положення новизни і висновки є оригінальними, обґрунтованими і мають незаперечну філософську значущість і новизну.

Все ж, попри значні і незаперечні наукові досягнення, властиві даному дисертаційному дослідженню, воно має деякі до кінця не прояснені моменти, що спонукає зробити наступні зауваження до автора рукопису дисертації.

По-перше, не до кінця проясненим у дисертації залишається, у якому напрямі здійснюватиметься транзит, і хто саме або що саме буде йти шляхом транзитивності. У класичній теорії Семюеля Гантінгтона йде мова про демократичний транзит – рух до демократії від тоталітаризму через (як правило) авторитаризм. Такий транзит здійснює, передусім, політична система, а вже слідом за нею і все суспільство. У дисертантки мова йде про транзит до Індустрії 4.0 чи то четверту технологічну революцію, транзит від світової периферії до напівпериферії чи світового центру, крім того, згадується транзит у невідоме майбутнє. Суб'єкт транзиту також не до кінця прояснений: йде мова переважно транзит окремих країн і суспільств і водночас згадується як методологічно визначальна позиція Емануеля Валерстайна, для якого національні держави є історичним минулим, а

людство рухається до світових імперій як домінуючої форми економічного і політичного порядку. Найбільш імовірним виглядає таке витлумачення транзиту як основного у дисертації: це – транзит до нової світ-системи. Але тоді ми не можемо бути впевненими, чи залишаться у її основі поділ на технологічні революції, чи буде йти мова про п'яту і шосту такі революції (деякі дослідники уможлядно вже намітили і наступні), чи нова світ-система базуватиметься на зовсім інших критеріях – наприклад, умовах виживання людства, а не його дальшої технологічної експансії. Так, все частіше і ООН, і Римський клуб говорять про стратегію стримування розвитку, вводиться концепт «degrowth», згадують приклад так званої «буддистської» економіки – усе це є непрямым свідченням того, що в основі нової світ-системи може лежати не технологія виробництва товарів, а технологія виробництва людини. Власне, саме виробництво людини і стояло завжди на першому місці для Карла Маркса, чію теорію розвиває Валерстайн. Хотілося би почути думку дисертантки щодо такої інтерпретації транзиту для людства.

По-друге, у аналізі методології нелінійності, слідом за Валерстайном, дисертантка робить наголос на синергетиці як теорії нелінійності. Втім, це далеко не єдина можлива теорія нелінійності. У природничих науках теорією порядку є також теорія струн (суперструн), широке застосування мають різні версії теорії фракталів. Крім того, у соціальній теорії цікавим варіантом нелінійності виглядає теорія соціальних систем у викладі Нікласа Лумана та його послідовників. Наприклад, на с. 76-80 дисертантка сама зауважує, що соціальні системи розвиваються за складнішою, аніж біфуркація, логікою, але на її думку така складніша нелінійність може бути описана переважно через такі характеристики, як стохастичність, нерівноважність, остаточна невизначеність, дезінгресія, плинність, ваіративність напрямків флуктуації, турбулентність тощо. Усі ці характеристики описують швидше втрату порядку, аніж його нові ознаки. І у першому положенні новизни (с. 24-25) у дисертантки нелінійність йде рука-в-руку з процесами соціальної деградації економічно відсталих країн – тобто нелінійність витлумачується переважно

як соціальний розпад, наростання аномії. Так само на с. 190 читаємо: «Вагомим кроком для України у подоланні нелінійності і суперечливості її суспільного розвитку має стати входження до складу ЄС». Мені здається, що витлумачення нелінійності як ознаки негативних процесів є дещо однобічним, адже є й позитивні її результати. Крім того, можна спробувати давати також ціннісно нейтральне визначення нелінійності – хоча би умовно. Наприклад, теорія соціальних систем Лумана пропонує термін контингентність, яким передбачено вибір хоча й непрогнозований, але не випадковий, це – вибір саме з визначеного переліку опцій, які визначають конкретні соціальні системи. Як ставиться дисертантка до такого нелінійного підходу до визначення нелінійності? Крім того, чи можна розглядати як версію нелінійності полілінійність, коли соціальні процеси розвиваються паралельно і відносно незалежно – як от у теорії соціальних систем Нікласа Лумана і теорії часових пластів Райнгарда Козелека? Адже і сама дисертантка спирається на «поліпарадигмальний підхід» (с. 86). На с. 219-220 дисертантка також вживає термін «поліконфесійність». Таким чином, напрошується внесення полілінійності у методологію дослідження.

По-третє, дисертантці варто було ширше залучити аналітичні дослідження щодо перспектив розвитку людства у ближчому майбутньому, зокрема, ті нещодавні праці іноземних дослідників, які вже наявні в українському перекладі. У загальному плані це – праці Алека Роса «Індустрії майбутнього», Джоя Іто та Джефа Хау «Передбачення. Що нам готує найближче майбутнє», Кевіна Келлі «Невідворотне. 12 технологій, що формують наше майбутнє», Пола Мейсона «Посткапіталізм. Путівник у майбутнє», Тіма О'Райлі «ХЗ. Хто знає, яким буде майбутнє», Мічіо Кайку «Майбутнє розуму» та інших. Тут надано більш широку перспективу розгляду сценаріїв майбутнього для людства і їх критичний аналіз з позицій авторської концепції міг би збагатити її додатковими аргументами. Також варто було більше уваги окремим питанням, які виявилися чутливими саме під кутом зору концепції дисертації. Зокрема, можна було розглянути

перспективу постсекулярних змін у майбутньому і докладніше сам феномен постсекулярності – адже відбувається не просто повернення деяких суспільств у релігійну добу як нібито «нове Середньовіччя», а більш складні процеси знаходження релігією і церквою свого нового місця у суспільному житті. Ці процеси відбуваються не лише у країнах периферії, але й світового центру. Зокрема, варто було приділити більшу увагу працям Чарльза Тейлора та Хосе Казанови. Також авторці варто було також приділити більшу увагу феномену світового пролетаріату, про який писав, зокрема, Ален Бадью. Цей феномен стирає не лише міждержавні кордони, породжуючи нові хвилі міграції у небачених раніше масштабах – цей феномен підважує засади утворення світового центру. Адже саме центр приваблює все нову і розмаїту робочу силу, з одного боку, але з іншого – чим далі, тим менше центр виявляється здатен спрямувати цю робочу силу. Внаслідок цього потенційний ресурс розвитку нерідко перетворюється на актуальний чинник політичної, соціальної і культурної нестабільності.

По-четверте, у пункті 3.2 йдеться про дещо інший, аніж у основній концепції дисертації сенс транзитивності – транзитивність українського суспільства не у часовому, а у просторовому вимірі, а саме про транзитивність як про міжнародні впливи на Україну, залученість України у транзит певних економічних, політичних, культурних, безпекових тощо проблем і шляхів їх вирішення. Можна поради дисертантці також звернутися при розгляді цього питання до полілінійного підходу: брати до уваги не лише входження до ЄС, але й до інших міжнародних організацій, таких як НАТО, згадати участь у дещо підзабутих проектах ГУУАМ, Інтермаріуму, які слід розвивати паралельно зі спільним європейським проектом.

Нарешті, по-п'яте, у роботі трапляються одруки і не завжди коректна транслітерація англійських прізвищ. Втім, це не перешкоджає адекватному сприйняттю тексту, оскільки у першому випадку – це питання літературного редагування, а не коригування термінів, а у другому – авторка подає в

дужках прізвища мовою оригіналу, і це знімає проблему ідентифікації авторів.

Втім, наведені зауваження лише покликані не заперечити, а підтвердити в цілому і уточнити в деталях концепцію дисертантки та заохотити її у майбутньому до пошуку нових аргументів на її користь та розвивати цей надзвичайно перспективний і науково значущий напрям досліджень.

Подана до захисту дисертація Наталії Василівни Венцель «Нелінійність розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності» є оригінальним, належно обґрунтованим і завершеним науковим дослідженням, в якому розв'язано важливе наукове завдання і яке за своїм змістом відповідає паспорту спеціальності 033 – філософія. Ця дисертація виконана на належно високому теоретичному і методологічному рівнях і відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, який затверджено постановою Кабінету міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167 «Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» і від 21 жовтня 2020 р. № 979 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 27 липня 2016 р. № 567 і від 6 березня 2019 р. № 167», а здобувачка – Наталія Василівна Венцель – безумовно заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

М.І. Бойченко

ЛІАНС
ВЧЕННЯ
НАРАУЛЬНА Н.
19. 10. 2021

